

УДК 347

Timush I.S., Onishchenko A.S.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE INSTITUTE OF COMPENSATION OF PROPERTY AND MORAL HARM TO AN INDIVIDUAL, THE VICTIM OF A CRIMINAL OFFENCE

І.С. Тімуш*доктор юридичних наук, професор***О.С. Онищенко***здобувач кафедри цивільного права і процесу**Національної академії внутрішніх справ*

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ТА МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Постановка проблеми. Інтеграція України у світове співтовариство поряд із вирішенням багатьох економічних, політичних, культурних проблем передбачає наявність дієвих механізмів соціально-правового захисту найбільш уразливих категорій громадян, у тому числі створення ефективної системи ресоціалізації потерпілих від кримінальних правопорушень. Включення в кримінальний процес процедур, що забезпечують відшкодування потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди, спочатку було спрямовано на захист виключно приватних інтересів. З часом усвідомлення законодавцем того, що вилучення у злочинця всього майна, отриманого ним злочинним шляхом, є одним із засобів боротьби зі злочинністю, дало імпульс розвитку заснованих на публічних засадах процесуальних форм вирішення цього завдання. Проте, нині в Україні не існує практичного механізму реалізації норми Цивільного кодексу про відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, що є проблемою, яка потребує додаткових теоретичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання даної проблематики висвітлювали у своїх роботах ряд науковців. Серед яких необхідно виділити роботи таких фахівців, як: С. Абламський, Р. Абрамович, А. Бегма, Л. Берлин, О. Герасимчук, М. Гузела, Я. Клименко, І. Малогін, В. Навроцька, В. Нор, І. Петін, Д. Плачков, І. Татарин, М. Ткач. Проте, спеціальних комплексних досліджень, присвячених теоретичним та практичним проблемам відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення в Україні майже не здійснювалось, що і зумовлює необхідність здійснення комплексного та всебічного аналізу даної проблематики.

Метою статті є дослідження поняття та сутності інституту відшкодування майнової та моральної шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Основні результати дослідження. Для визначення поняття та сутності інституту відшкодування майнової та моральної шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, перш за все, необхідно врахувати, що даний інститут належить до більш загального цивільно-правового явища – реституції, тобто пред'явлення цивільного позову в кримінальному процесі. Однак, на відміну від останнього, коли обов'язок відшкодувати майнову або моральну шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, покладається на особу, яка його вчинила, у разі не встановлення цієї особи, такий обов'язок покладається на державу.

На сьогодні в науковій юридичній літературі відсутня єдина точка зору стосовно правової природи та сутності інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Певні труднощі у визначенні правової природи інституту відшкодування шкоди, завданої фізичній особі кримінальним правопорушенням, полягають у тому, що, на перший погляд, він не має цивільно-правової природи. Дійсно, більшою мірою ефективність правосуддя визначається дієвістю процесуального механізму забезпечення прав особи, якій кримінальним правопорушенням завданий збиток, на відшкодування завданої їй шкоди при розгляді кримінальних справ у кримінальному судочинстві. У випадках, коли шкода обумовлена кримінальним правопорушенням, право на її відшкодування, як правило, реалізується шляхом подання цивільного позову в кримінальній справі.

Однак завдання майнової та моральної шкоди таким суспільно-небезпечним деліктом, яким є кримінальне правопорушення, завжди викликає відповідну реакцію на це суспільства і держави. Діяння, що завдало майнову та/або моральну шкоду, становить публічний інтерес, який також суттєво впливає на можливості усунення наслідків цього діяння (незалежно від способів такого усунення). З огляду на це, слід погодитись з тими науковцями, які стверджують, що держава і суспільство в цілому зацікавлені в тому, щоб шкода була відшкодована, і щоб потерпіла особа зуміла реалізувати своє право на її відшкодування [1, с.4].

Також слід погодитись і з Д.Ф. Плачковим, який зазначає, що одним з напрямків посилення правових гарантій захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочинного посягання осіб є покращення законодавчого врегулювання відшкодування завданої злочином шкоди, розширення з цією метою взаємодії різних галузей права. Завдання злочином шкоди є підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності правопорушника перед потерпілим (обов'язок правопорушника відшкодувати потерпілому завдану злочином¹ шкоду). Відповідно до норм матеріального права шкода, спричинена внаслідок порушення абсолютного правовідношення, тобто внаслідок пору-

¹ Термін «злочин» наводиться у зв'язку з його вживанням у наукових працях, що цитуються.

шення обов'язку утримуватись від посягання на правові блага інших осіб, підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Тобто шкода, яка завдана потерпілому суспільно небезпечним протиправним діянням, є об'єктом відшкодування. Все це, стверджує учений, стосується процесуальних механізмів кримінально-правового і цивільно-правового характеру. Завдання цих механізмів — запобігти правопорушенню, їх негативним наслідкам для тих інтересів громадян, що охороняються законом, відновити соціальну справедливість і відшкодувати (компенсувати) завданий збиток. Характер охоронних відносин, що виникають у процесі захисту прав особи, залежить від способу посягання на ці права. Здійснення цивільно-правового делікту породжує цивільні охоронні відносини, направлені на відшкодування завданого збитку. Основними учасниками даного правовідношення є боржник і кредитор, які пов'язані один з одним зобов'язанням [2, с.230].

Відповідальність за спричинення шкоди, як цивільно-правовий обов'язок входить у зміст деліктного зобов'язання, підставою виникнення якого є завдання шкоди. В тому випадку, якщо шкідливі наслідки настали в результаті здійснення кримінального правопорушення, виникають відразу два види охоронних правовідносин — кримінальні і цивільні, в яких реалізується кримінальна і цивільно-правова відповідальність.

Оскільки Конституцією України життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю [3], держава взяла на себе обов'язок відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням. Статтями 1177 та 1207 ЦК України встановлено, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок кримінального правопорушення, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок кримінального правопорушення, відшкодовується державою [4]. Названими статтями також передбачено, що умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом. Тому передбачене статтями 1177 та 1207 ЦК України зобов'язання стосується іншого зобов'язання — зобов'язання між державою та потерпілим, змістом якого є відшкодування державою шкоди, що заподіяна злочинцем, у випадках передбачених законом [2, с.231].

У системі чинного ЦК України норми про відшкодування шкоди містяться у кн. 5 ЦК України «Зобов'язальне право», у підрозділі 2 «Недоговірні зобов'язання» та виділені в окрему гл. 82, так само як і правила про кожен поименований договір, кондикційні зобов'язання та інші недоговірні зобов'язання. Застосовуючи систематичне тлумачення, можна дійти висновку про те, що зобов'язання із спричинення шкоди є саме зобов'язаннями (такими ж, як договірні або кондикційні). Зважаючи на це, можна констатувати, що відшкодування шкоди державою, завданої кримінальним правопорушенням, реалізується в рамках недоговірного зобов'язання. Недоговірні зобов'язання виникають за відсутності погодженої волі його учасників і не завжди є результатом правомірних дій. Визначальним фактором у недоговірних зобов'язаннях є саме відсутність погодженої волі суб'єктів. Зміст і характер правомочностей суб'єктів, а також обсяг цих правомочностей визначається законом чи волею

суб'єктів, що не вимагає обов'язкового узгодження з волею іншого учасника зобов'язальних правовідносин, які виникли.

За підставами виникнення недоговірних зобов'язань можна виділити: такі, що виникають з односторонніх правочинів; делікт (завдання шкоди): квазіделікт (створення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну і майну юридичних осіб); інші підстави (безпідставне збагачення), тому що останній вид зобов'язання може виникнути із одностороннього правочину, з договору, а також події.

Значна частина недоговірних зобов'язань — це зобов'язання компенсаційні, функціональне призначення яких полягає в тому, щоб відновити майнову сферу потерпілого. З цього боку, звичайно, обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, має реалізовуватися в рамках деліктного зобов'язання.

Зміст зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, полягає у відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому, за рахунок того, хто завдав шкоду. В.Т. Нор вважав, що саме таким чином поновлюється порушена майнова сфера потерпілого, а відтак усуваються наслідки правопорушення [5, с.7].

Однак, у випадку, який розглядається, завдану шкоду відшкодовує держава, яка, зрозуміло, не є правопорушником. Її «провина» полягає у тому, що держані органи не виконали належним чином свій обов'язок — не встановили правопорушника, а у випадку, якщо правопорушник виявився неспроможним відшкодувати шкоду внаслідок свого майнового становища чи інших обставин, то і такої «провини» у держави не має. Тобто держава має нести цивільну відповідальність не за свої дії та без вини. У зв'язку з цим постає інше запитання, чи є обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, цивільно-правовою відповідальністю, суб'єктом якої стає держава.

Обов'язок відшкодувати протиправно завдану шкоду, як правило, кваліфікується в літературі як вид цивільно-правової відповідальності [6, с.11]. Найпоширенішим у літературі про юридичну відповідальність є її трактування як заходу державного примусу [7, с.172-173], що виражається в позбавленні певних цивільних прав або покладанні нееквівалентними заходами майнового характеру [8, с.502]. Є.О. Харитонов, О.С. Йюффе, О.Е. Лейст, Н.Д. Єгоров, В.Г. Хохлова, та ін. пов'язують відповідальність з поняттям санкції. Відповідно до їх позиції відповідальність може розглядатися як один з видів реалізації санкції, що має специфічні ознаки, до числа яких може бути віднесене те, що вона є за своїм характером примусовим заходом; застосовується до осіб, винних у здійсненні правопорушення; сполучається з покладанням на винну особу невинних для неї наслідків матеріального чи особистого характеру.

До видів цивільно-правової відповідальності іноді відносять примусове виконання порушеного зобов'язання. Однак, в цьому сенсі, необхідно пристати до точки зору тих науковців, які вказують, що якби наслідки правопорушення обмежувалися тільки примушуванням до виконання обов'язку в натурі, то це було б рівнозначним безвідповідальності [9, с.60].

Цивільно-правову відповідальність необхідно відрізнити від засобів захисту, що теж є примусово реалізованими санкціями. Заходи захисту

суб'єктивних прав забезпечують їх відновлення і за відсутності вини особи, що порушила ці права. Юридична ж відповідальність пов'язана з винним правопорушенням, чим пояснюється покладання на правопорушника обтяження — покарання, штрафних і інших позбавлень і додаткових обов'язків [10, с.188].

В.І. Борисова та І.В. Спасибо-Фатеева зазначають, що поняття «відшкодування шкоди» (матеріального збитку і моральної шкоди) має охоплювати і відшкодування завданої шкоди (компенсацію), і в якості додаткового покарання — стягнення штрафу на користь потерпілого. Таким способом, права потерпілого будуть хоч якось відновлені, проте часто зустрічаються ситуації, коли відновлення порушеного права потерпілого неможливо (настання інвалідності, загибель близької людини, спотворення обличчя тощо). Тому винна особа повинна нести матеріальне покарання на користь потерпілого, а не на користь держави у вигляді штрафів, як міри покарання, робота правоохоронних органів і суду вже оплачена з бюджету держави, який сформований, в тому числі і з податків потерпілих. Неefективна робота правоохоронних органів з виявлення та попередження злочинів повинна відшкодовуватися потерпілому за рахунок сплачених податків (бюджету держави), особливо там, де злочин не розкрито [11, с.713].

Надання потерпілому та цивільному позивачеві широких прав, на думку А. Бегми, відповідає завданню щодо посилення боротьби із злочинністю. Активно захищаючи свої права та законні інтереси, потерпілий і цивільний позивач тим самим певною мірою сприяють слідчому і суду розкриттю злочину, викриттю винуватих, справедливому їх покаранню [12, с.149].

З вищевикладеного необхідно зробити висновок, що держава повинна забезпечити безпеку кожного члена суспільства, а якщо її органи не в змозі попередити злочин, відшкодування спричиненої кримінальним правопорушенням шкоди має стати завданням держави. При цьому держава має відшкодувати майнову та моральну шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, незалежно від того, спричинено цю шкоду здоров'ю, життю, честі чи гідності особи (тобто, насильницький злочин). Крім того, слід передбачити можливість своєчасної або дострокової компенсації, тобто до винесення обвинувального вироку суду, чи до розшуку особи, яка вчинила злочин, коли потерпілий гостро потребує в матеріальній допомозі для термінового лікування. Державна компенсація має відбуватися у випадках, коли відсутні відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або її місце перебування, або встановлено факт неплатоспроможності такої особи. Виплата матеріальної допомоги має виключатися, якщо особа, якій спричинена шкода, уклала договір страхування життя та здоров'я, майна, та отримує страхову премію, або особа своїми діями сприяла вчиненню кримінального правопорушення. В такому випадку відшкодування винним може здійснюватися на користь Державного фонду компенсації потерпілим. Виконання таких вимог є обов'язком України в світлі приєднання у 2005 р. до Європейської конвенції 1983 р., який може бути реалізовано шляхом прийняття спеціального закону [13, с.170].

М.П. Ткач зазначає, що норми статей Цивільного кодексу України, якими визначаються підстави відшкодування шкоди, завданої кримінальним

правопорушенням, мають бланкетні диспозиції та передбачають, що умови та порядок відшкодування шкоди державою визначається спеціальним законом, якого на даний момент не існує. Оскільки правозастосовна практика пішла шляхом відмови у задоволенні таких позовів, посилаючись на відсутність спеціального закону та реальних механізмів відшкодування шкоди, дані норми не мають практичного застосування [14, с.201].

Висновки. Таким чином, відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, є важливим інститутом цивільного та кримінального права. Його сутність полягає в наступному. Як відомо, однією із внутрішніх функцій держави є охорона та захист законних прав та інтересів людини та громадянина, що включає створення суспільно-правових умов, за яких виключається можливість вчинення злочинів та кримінальних правопорушень, а при виявленні останніх, спеціально створенні правоохоронні та судові органи повинні розкрити кримінальне діяння, виявити особу, яка його вчинила, притягнути її до відповідальності та відновити порушені цим діянням права та інтереси. Якщо особа, яка вчинила кримінальне правопорушення не встановлена, і відповідно не була притягнута до відповідальності, не компенсувала шкоду, завдану своїм протиправним діянням, то, по-перше, це свідчить про те, що держава не справляється зі своїми охоронними функціями, а по-друге, не виконує свого право-відновлювального обов'язку. Отже, в цьому разі, відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, здійснюється за рахунок Державного бюджету. Водночас, не слід виключати і соціального аспекту цього питання, оскільки держава, беручи на себе відповідальність за шкоду, спричинену кримінальним правопорушенням, виконує також функцію соціального захисту своїх громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гузела М.В.* Відшкодування заподіяної злочином шкоди за ініціативою суду в кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Гузела М. В. — Л. : 1999. — 23 с.
2. *Плачков Д.Ф.* Юридична природа відносин відшкодування державою шкоди, завданої фізичній особі злочином / Д.Ф. Плачков // Актуальні проблеми держави і права. — 2008. — №3. — С.229-233.
3. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
4. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 № 435-IV // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. *Нор В.Т.* Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц. — Л. : Вища школа. — Изд-во при Львов. гос. ун-те, 1974. — 89 с.
6. *Русу С.Д.* Захист прав військовослужбовців у зобов'язаннях, що виникають внаслідок заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки: автореф. дис... канд. юрид. наук. / Русу С.Д. — Хмельницький, 1998. — 21 с.
7. *Грибанов В.П.* Ответственность по гражданскому праву / Под ред. Е.А. Суханова. — М. : М-Инфа, 1994. — Т. 1. — 512 с.
8. Советское гражданское право / Под ред. О.А. Красавчикова. — М. : Политиздание, 1985. — 581 с.

9. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин — М. : Политиздание, 1971. — 121 с.

10. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права: [курс лекций]. Вып. 2. Нормы и правоотношения. / Алексеев С.С. — Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1964. — 226 с.

11. Цивільне право України: В 2 томах / под. ред. Борисова В.І., Спасибо-Фатєєва І.В., Яроцький В.Л. — Х. : Право. — 2011. — Т. 2. — 816 с.

12. Бегма А. Окремі питання цивільного позову в кримінальному процесі / А. Бегма // Підприємництво, господарство і права., 2005. — № 8. — С.149-152.

13. Горбачова І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку заходів компенсації в кримінальному праві України / І.М. Горбачова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки». — 2013. — Том 26 (65). — № 2-1 (Ч. 2). — С. 164-172.

14. Ткач М.П. Відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка постраждала внаслідок злочину / М. П. Ткач // Права людини в умовах сучасного державотворення : теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доп. IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (11-12 грудня 2009 року) / ДВНЗ «УАБС НБУ». — Суми, 2009. — С. 200–202.

Тимуш І.С., Онищенко О.С. Поняття та сутність інституту відшкодування майнової та моральної шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення

У статті розкрито цивільно-правову природу інституту відшкодування майнової та моральної шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. Визначено, що сутність даного інституту полягає в здійсненні охорони та захисту законних прав та інтересів людини та громадянина.

Ключові слова: майнова шкода; моральна шкода; шкода, завдана кримінальним правопорушенням.

Тимуш И.С., Онищенко А.С. Понятие и сущность института возмещение имущественного и морального вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения

В статье раскрыта гражданско-правовая природа института возмещение имущественного и морального вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения. Определено, что сущность данного института состоит в осуществлении охраны и защиты законных прав и интересов человека и гражданина.

Ключевые слова: имущественный вред; моральный вред; вред, причиненный уголовным правонарушением.

Timush I.S., Onishchenko A.S. The concept and essence of the Institute of compensation of property and moral harm to an individual, the victim of a criminal offence

The article describes civil-legal nature of Institute of compensation of property and moral harm to an individual, the victim of a criminal offence. It is determined that the essence of this institution consists in the implementation of protection of legitimate rights and interests of man and citizen.

Keywords: property damage, moral damage, damage caused by the criminal offence.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2015.